

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКОХРВАТСКИ ЈЕЗИК

ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ ФИЛОЛОГ
ПОВРЕМЕНИ СПИС ЗА СЛОВЕНСКУ ФИЛОЛОГИЈУ И ЛИНГВИСТИКУ

Ову књигу Филолога уредили
М. ПАВЛОВИЋ Р. БОШКОВИЋ М. ПЕШИКАН

Секретар
Ж. СТАНОЈЧИЋ

Књ. XXX — св. 1—2

БЕОГРАД
1973

Josip VRANA

(Zagreb)

UTJECAJ DEPALATALIZACIJE I DENAZALIZACIJE
NA RAZVITAK VOKALSKIH SISTEMA ČEŠKOGA
I HRVATSKOSRPSKOGA JEZIKA

I

Jedna od glavnih tekovina suvremene fonološke nauke jest spoznaja, da su glasovi svakoga jezika svrstani u dva sistema: vokalski i konsonantski, koji su međusobno povezani. Vrijedi to ne samo za suvremeno stanje jezika nego i za pojedine faze njihova historijskog razvitka. Ali takva historijska razdoblja potpunoga fonološkog sklada u pojedinim jezicima vrlo su kratka; glasovni sistemi jezika nisu zatvoreni, nego su otvoreni, tj. u njima se uvijek nešto mijenja: stari glasovi odumiru, a novi se rađaju, uvrštavaju se u sisteme, koji već postoje, i tako ih stalno mijenjaju. Uzroci tim glasovnim promjenama nisu sistemi, već razvojne tendencije pojedinih jezika, a i neke vanjske okolnosti.

U prasl. jeziku, u doba njegova samostalnog razvitka, postojale su dvije razvojne tendencije: tendencija za harmonizacijom sloga i tendencija za stvaranjem otvorenih slogova. Pod utjecajem prve tendencije, pored nepalatalnih konsonanata, nastala su u praslavenskom jeziku dva nova niza konsonanata: palatalni i palatalizirani. Tri niza konsonanata bilo je preveliko opterećenje za prasl. konsonantski sistem, pa je nužna posljedica takva stanja bilo njegovo pojednostavnjivanje. To se postiglo na dva načina: u rus. i polj. jeziku, na primjer, od palatalnih i palataliziranih konsonanata stvoren je samo jedan niz konsonanata sa srednjom palatalnošću, u češ. i hrv. srp. jeziku, kao i u ostalim južnosl. jezicima, došlo je do depalatalizacije jednoga dijela ili većine palatalnih i palataliziranih konsonanata.

Druga tendencija za stvaranjem otvorenih slogova, koja se pojavila kasnije od prve, došla je do izražaja u tzv. monoftongizaciji diftonga i doni-

jela prasl. jeziku nekoliko novih vokala, koje je trebalo smjestiti u vokalski sistem, koji je već postojao. Pretpostavlja se, da je prije monoftongizacije diftonga prasl. jezik imao tzv. četverokutni sistem vokala: $i - u$, $v - z$, $e - o$, $ě - a$, tj. četiri visinska reda, a u svakom po dva vokala, prednji i stražnji. Pridolaskom novih vokala $*u^2$, ju [$'ju$], o i $ě^2$, e , koji su nastali monoftongizacijom diftonga, bili su prvi i četvrti red preopterećeni: prvi u svom stražnjem, a četvrti u svom prednjem dijelu. Stoga je čitav prasl. vokalski sistem trebalo pojednostavniti. Konačni rezultati toga pojednostavnjivanja u pojedinim slav. jezicima dobro su poznati. I češ. i hrv. srp. jezik u većini svojih narječja i u književnim jezicima imaju danas tzv. trokutni sistem vokala: u gornjem redu $i - u$, u srednjem $e - o$, a u donjem a . Ali do tih novih vokalskih sistema nije došlo odjednom. Pojedinačne promjene vršile su se kroz čitav srednji vijek, a djelomično i u novom vijeku. Nadalje, promjene u vokalskim sistemima češ. i hrv. srp. jezika nisu se vršile izolirano, nego u vezi s promjenama u konsonantskim sistemima, što ih je uglavnom prouzrokovala depalatalizacija.

Depalatalizacija konsonanata injicirana je ispadanjem reduciranih vokala u tzv. slabom položaju, do koga je došlo potkraj 10, i na početku 11. stoljeća na svim slavenskim područjima. Ova pojava pripisuje se novoj tendenciji za stvaranjem zatvorenih slogova. U spomenuto vrijeme slav. su plemena bila već raseljena i osnovala svoje nacionalne države. Zbog toga je na različnim geografskim područjima i u različnim etničkim zajednicama i opseg depalatalizacije različit. Ali da je ona u češ. (nešto manje u slovačkom jeziku) i u južnosl. jezicima došla do jačega izražaja, uzrok je, po mome mišljenju, jezični supstrat, koji nije poznavao tzv. meki izgovor konsonanata. Nas, dakako, u čitavom tom kompleksu jezičnih pojava zanima samo utjecaj depalatalizacije na razvitak vokalskih sistema češ. i hrv. srp. jezika.

Do nekih vokalskih promjena došlo je već u praslav. i općeslav. epohi, dakle prije pojave ispadanja reduciranih vokala u slabom položaju. Vokali $*u^2$ i $*ju$ potisnuli su dotadašnji vokal u^1 u srednji položaj prvoga reda i zauzeli njegovo mjesto. Tako je nastao novi vokal y u svim slav. jezicima, koji se od vokala i razlikovao u svojoj artikulaciji i u tome, da nije palatalizirao prethodni konsonant. Novi vokal ju bio je samo poziciona varijanta novoga fonema u . Isto su tako, po mome mišljenju, vokal $ě^2$ i u nekim slav. jezicima novonastali vokal $ě^3$ bili samo pozicione varijante vokala $ě^1$. I novi vokal analoškog postanja $ę^2$ u part. prez. aktiva, koji se još u općesl. epohi pojavio u svim slav. jezicima, bio je također poziciona varijanta vokala $ę^1$. Vokali $ě^2$ i $ě^3$, prije nego su se posve izjednačili s vokalom $ě^1$, razlikovali su se od njega u tome, što su imali zatvoreniji izgovor, a vokal $ę^2$ od vokala $ę^1$ u tome, što nije palatalizirao prethodni konsonant. Zato je, po mome mišljenju,

u češ. jeziku vokal ϵ^2 poslije denazalizacija dao *a*, kao i vokal ϵ^2 ispred nepalatalnog suglasnika (tj. *vedę, nesę, pekę > veda, nesa, peka*).¹

II

Prva značajna promjena u samom početku samostalnog razvitka češ. i hrv. srp. jezika u 11. stoljeću bilo je izjednačivanje prasl. prednjeg i stražnjeg reduciranog vokala, tj. *ь* i *ъ* u jedan novi reducirani vokal. Prema podacima najstarijih pisanih hrv. i čeških glag. spomenika do ovoga izjednačivanja došlo je već u 11. stoljeću.² Novi reducirani vokal označujem slovom *ъ*, ne zbog toga, što bi to bio stražnji vokal, nego zbog toga, što taj vokal u češ. i srv. srp. jeziku nije palatalizirao prethodni konsonant, a tako ga pišu i najstariji češ. i hrv. glag. spomenici. Vjerojatno je to bio vokal srednjega položaja u drugom visinskom redu. Na tu pretpostavku upućuje činjenica, što je *ъ* u svom konačnom razvitku u češ. jeziku i hrv. kajk. dijalektu dao vokal *e*, a samo u štok. i hrv. čak. dijalektu vokal *a*. Do novoga reduciranog vokala *ъ* došlo je pod utjecajem depalatalizacije prije pojave denazalizacije i bez njezina utjecaja. Ali je na kasniji njegov razvitak do punoga vokala utjecala jezična situacija, koja je bila posljedica denazalizacije.

Druga je posljedica depalatalizacije zamjena vokala *y* vokalom *i*. Do ove zamjene došlo je u 12. stoljeću samo u hrv. srp. jeziku. U češ. jeziku fonem *y* sačuvao je svoj poseban srednjojezični izgovor sve do 15. stoljeća, a tada je postao samo poziciona varijanta fonema *i*. Uzrok obadviju pojava, tj. izjednačavanja reduciranih vokala *ь* i *ъ* i zamjene vokala *y* vokalom *i*, u hrv. srp. jeziku jest u tome, što su vokali *ь* i *i* izgubili moć palataliziranja prethodnog konsonanta, a time je nestala posebna fonematska funkcija vokala *ь* i *y*. (U češ. jeziku dogodilo se to samo u prvom slučaju.)

Do pojave denazalizacije došlo je u češ. i hrv. srp. jeziku također u 11. stoljeću, vjerojatno nešto kasnije od pojave depalatalizacije, ali bez njezina direktnog utjecaja na denazalizaciju. U jednom i u drugom jeziku vokal *o* zamijenjen je novim vokalom **u²*, a vokali ϵ^1 i ϵ^2 vokalom **e²*. Uzrok denazalizacije treba tražiti u preopterećenosti stražnjega položaja prvoga reda i prednjega položaja četvrtoga reda ne samo u češ. i hrv. srp. jeziku nego i u drugim slav. jezicima, u kojima je također došlo do denazalizacije u isto vrijeme ili nešto kasnije.

Pošto su izvršene sve spomenute vokalske promjene, hrv. srp. vokalski sistem bio je još uvijek četvrokutan, a izgledao je otprilike ovako:

¹ Uspor. J. Vrana, *Pražki glagoljski odlomci kao svjedok neprekidne ćirilometodske tradicije u Češkoj do kraja 11. stoljeća*, *Slavia* 39/2, Praha 1970, str. 246.

² Uspor. J. Vrana, *O. c.*, str. 244—245.

<i>i</i>	<i>u, *u²</i>
	<i>ɔ</i>
<i>e</i>	<i>o</i>
<i>ě, *e²</i>	<i>a</i>

Češ. vokalski sistem bio je istoga oblika, samo je u gornjem redu imao još srednji vokal *y*.

Novi oralni vokali **u²* i **e²* bili su samo prelazno stanje do njihova posvemašnjeg izjednačenja s najbližim vokalima. Vokal **u²* izjednačio se i u češ. i u hrv. srp. jeziku s vokalom *u* i nije izazvao nikakvih promjena u njihovim vokalskim sistemima. Vokal *ɔ* kao jedini reducirani vokal nije mogao ostati osamljen. U češ. jeziku zamjenjen je vokalom *e*, također bez ikakva utjecaja na razvitak cjelokupnog vokalskog sistema. Naprotiv u hrv. srp. jeziku, što će se vidjeti kasnije, imao je vokal *ɔ* izvjestan utjecaj na dalji razvitak vokalskog sistema. Njegova je konačana zamjena (izuzevši neke zetske govore, gdje je zadržao svoj reducirani karakter) u štok. i čak. dijalektu *a*, a u većini govora kajk. dijalekta vrlo otvoreno *e* [*ǎ*].

Poseban utjecaj na dalji razvitak vokalskog sistema i u češ. i u hrv. srp. jeziku imao je novi vokal **e²*, koji je nastao denazalizacijom vokala *e¹* i *e²*. Privremeno je ovaj vokal denazalizacijom vokala *e²* i *e²*. Privremeno je ovaj vokal zadržao prednji položaj četvrtoga reda, koji su, pored vokala *ě*, dotada zauzimali vokali *e¹* i *e²*. Razlika u atrikulaciji vokala *ě*, *e¹* i *e²* bila je u tome, što je *ě* bio oralni vokal [*'ǎ*], a *e¹* i *e²* nazalni vokali [*'ǎ̃*]. Poslije gubitka nazalnosti vokal **e²* imao je istu artikulaciju kao i vokal *ě*. Jasno je, da na istome mjestu nisu mogla ostati dva vokala iste artikulacije, iako su bili različnog postanka. Ili ih je trebalo izjednačiti, ili je za jedan od njih trebalo potražiti drugo mjesto. Prvo, iako samo djelomično, dogodilo se u češkom, a drugo u hrv. srp. jeziku.

III

Prije nego se upustim u tumačenje daljih vokalskih promjena u češ. i hrv. srp. jeziku, neka mi bude dopušteno da objasnim na čemu zasnovam svoju pretpostavku, da je vokal *ě* imao otvorenu artikulaciju [*'ǎ*] ne samo u stsl. nego i u najstarijem češ. i hrv. srp. jeziku, jer je rasprostranjeno drukčije mišljenje.³

Poznato je, da je u prvobitnoj stsl. grafiji postojao isti grafem za vokal *ě* i za glasovne grupe palat. konsonant + *a*. Ista grafija zadržana je u svim

³ Uspor. F. — Trávníček, *Historická mluvnice československá*, Praha 1935, str. 102. — S. Ivšić, *Slavenska poređbena gramatika*. Priedili J. Vrana i R. Katičić, Zagreb 1970, str. 95 i 117.

stsl. glagoljskim i najstarijim ćirilskim spomenicima. To nam svjedoči, da je u 9.—10. stoljeća vokal *ě* imao vrlo otvorenu artikulaciju [ʼā] ne samo, kako bi neki htjeli, u nekim mak. govorima nego i na čitavom češ. i južnosl. području. Tek kasnije, u 11.—12. stoljeća, kad se artikulacija vokala *ě* izmijenila, počele su se grupe palat. konsonant + *a* drukčije bilježiti, kako u srp.hrv. ćirilskim, tako i u glagoljskim spomenicima. Ali kako je došlo do promjene u artikulaciji vokala *ě* i kakva je bila ta artikulacija? Približnu sliku o tome pružit će nam jezična analiza najstarijega stsl. spomenika češ. redakcije Praških odlomaka (Prag). U tom spomeniku vokal *ě* piše se još uvijek na stari način, ali novo denazalirano **e*², doduše samo u nekoliko primjera, piše se slovom *a*. Očito je, da je u artikulaciji ovih dvaju vokala postojala razlika. Slovom *a* na mjestu prasl. vokala *ę* nije se moglo naznačiti drugo nego vrlo otvoreni izgovor [ʼā] vokala **e*².⁴ Ovu pretpostavku potvrđuje činjenica, da je u kasnijem razvitku češ. jezika vokal **e*² zamijenjen vokalom *a*, ali samo ispred nepalat. konsonanata. Ispred palat. konsonanata i na kraju riječi vokal **e*² dobio je istu zamjenu kao vokal *ě* u svim položajima, tj. diftonog *je*, koji se u staročeš. spomenicima bilježi slovom *ě* u kratkim, a slovima *ie* u dugim slogovima. Ali kako je došlo do te nove artikulacije vokala *ě* i **e*²?

Već sam spomenuo, da u fonološkom sistemu nekoga jezika ne mogu zauzimati isto mjesto dva vokala različitog postanka, iako im je artikulacija ista. Tako se dogodilo, da je vokal **e*², iako samo privremeno, zadržao mjesto vokala *ę*¹ i *ę*², tj. prednji položaj četvrtoga reda s artikulacijom [ʼā], a vokal *ě* pomaknuo se u prednji položaj trećega reda i dobio diftonšku artikulaciju [i*ě*]. Da shvatimo tu novu artikulaciju vokala *ě*, treba imati na umu dvije činjenice: 1) Kako smo već prije vidjeli, vokal *ě* u svojim pozicionim varijantama *ě*² i *ě*³ pokazivao je tendenciju prema srednje otvorenom izgovoru. Nije dakle čudo, što je sada, pod pritiskom vokala **e*², zauzeo mjesto, koje je odgovaralo takvom izgovoru; 2) Depalatalizacija konsonanta ispred *ě* izvršila se u češ. jeziku na taj način, da se njegov palatalni elemenat nije izgubio bez traga, već je dobio kompenzaciju u sonantu *ǰ*, koji se pripojio vokalu *ě*. Sonant *ǰ* također je utjecao na to, da se vokal *ě* pomaknuo u prednji položaj trećega reda i tako se svojom artikulacijom približio artikulaciji sonanta *ǰ*. Drugim riječima, i sonant *ǰ* djelovao je na promjenu artikulacije vokala *ě*, tako da je iz artikulacije [ʼā] prešao u artikulaciju [i*ě*]. To se isto dogodilo i s novim vokalom **e*², koji je također, vjerojatno nešto kasnije, iz artikulacije [ʼā] prešao u artikulaciju [i*ě*], ali samo djelomično. Ako se u slijedećem slogu nalazio nepalat. konsonant, došlo je do retrogradnog djelovanja ovoga

⁴ Uspor. J. Vrana, O. c., str. 245 i 248.

konsonanta. Pod njegovim utjecajem palatalni elemenat ispred vokala $*e^2$ izgubio se bez traga, a sam vokal zauzeo je stražnji položaj u istom redu, u kojem se nalazio, i izjednačio se s vokalom a .⁵

Potporu za ovakvo tumačenje diftongizacije vokala $ě$ i djelomično vokala $*e^2$ u češ. jeziku nalazim u sličnoj promjeni vokala a , tj. u tzv. njegovu preglušivanju iza palat. konsonanata, koje je zahvatilo čitavo češ. jezično područje, a prisutno je i u današnjem češ. knjiž. jeziku. U istom glag. spomeniku Prag. iz 11. stoljeća zabilježeni su i prvi primjeri preglušivanja grupe ja [$iä$] u je [$iě$]. Ččito je da je to slična, ako ne baš ona ista promjena, do koje je došlo kod diftongizacije vokala $ě$ i $*e^2$. Razlika je u tome, što je u ovom slučaju sonat i praslav. podrijetla, dok je kod diftongizacije vokala $ě$ i $*e^2$ nastao kao posljedica depalatalizacije prethodnog konsonanta. Preglašivanje grupe ja povuklo je za sobom i sve druge grupe palat. konsonant + $ä$ tj. $č'a$, $ž'a$, $š'a$ itd. Poznato je, da se u najstarijoj glag. grafiji vokal a u ovim grupama, kao i u grupi ja , pisao istim grafemom kao i vokal $ě$, pa možemo pretpostaviti, da je i ovdje prvobitno bila artikulacija [$č'ä$], [$ž'ä$], [$š'ä$], koja se u češ. jeziku promijenila u [$č'ie$], [$ž'ie$], [$š'ie$], (pisalo se $čie$, $žie$, $šie$ u dugim i $čě$, $žě$, $šě$ u kratkim slogovima). Ali i do ove promjene došlo je samo u istom opsegu kao i kod diftongizacije vokala $*e^2$, tj. kad iza spomenutih grupa nije dolazio nepalat. konsonant. U jednom dijelu češ. jezičkog područja došlo je u 14. stoljeću i do preglušivanja vokala u u i iza palat. konsonanata, ali bez ikakva ograničenja.⁶ Kao pandan prednjojezičnom diftongu ie [$ě$] pojavio se u 15. stoljeću u češ. jeziku stražnjojezični diftong ou , koji je nastao iz dugog vokala u .⁷ Nakon svih tih promjena vokalski sistem češ. jezika u početku 15. stoljeća izgledao je ovako:

i	y	u
ie [$ě$]		ou
e		o
	a	

U današnjem češ. jeziku ne postoji više vokal y , a ni diftong ie ($ě$). Kako je već spomenuto, fonem y postao je poziciona varijanta vokala i s istim izgovorm, ali bez palatalizacije prethodnih konsonanata t , d , n , r . Diftong ie [$iě > iē$] dao je tzv. uženjen vokal i (dugo i), a diftong $ě$ [$iě$] dao je iza b , p , v , f , m grupu je (u pismu je ostao grafem $ě$); iza d , t , n , r , sjedinio se s ovim konsonantima u grupe $d'e$, $t'e$, $n'e$, $r'e$ (u pismu $dě$, $tě$, $ně$, $ře$, a iza

⁵ Uspor. F. Trávníček, O. c., str. 80.

⁶ Uspor. F. Trávníček, O. c., str. 86.

⁷ Uspor. F. Trávníček, O. c., str. 88.

konsonanata *l, c, z, s, č, ž, š* izgubio je svoj sonantski elemenat (u pismu *le, ce, ze, se* itd.). Mjesto diftonga *ie (ě)* zauzeo je diftong *ej [ej̩]*, koji se mj. *y* (dugo *y*) pojavio već u 12. stoljeću, ali danas postoji samo u narodnom i u govornom jeziku.⁸

IV

Ovaj sumaran prikaz razvitka vokalskog sistema češ. jezika omogućava nam bolji uvid u razvitak hrv. srp. vokalskog sistema. Za ocjenu njegova razvitka imamo dovoljno spomenika od 12. stoljeća dalje, pisanih slav. pismima glagoljicom i ćirilicom, koja su imala dovoljno grafema za označivanje najstarijega stadija hrv. srp. jezika. Ipak do te ocjene dolazimo mnogo teže nego u češ. jeziku, koji ima svega dva spomenika pisana glagoljicom, a svi su ostali pisani latinicom. To je zbog toga, što je u češ. latiničkim spomenicima, premda nije bilo posebnih češ. grafema, postojala mogućnost, da se spajanjem dvaju grafema ili pomoću dijakritičkih znakova označuju promjene u konsonantskom i vokalskom sistemu češ. jezika. Naprotiv u hrv. srp. jeziku glag. i ćir. grafija se petrificirala, starim grafemima označivali su se novi fonemi, i mi se često moramo tek domišljati, kakva je bila njihova artikulacija do početka, odnosno do druge polovice 14. stoljeća, i koje su mjesto zauzimali u vokalskom ili konsonantskom sistemu.

Ipak radi uglavnom istoga starta i radi analognih prilika možemo pretpostaviti, da je razvitak hrv. srp. vokalskog sistema bio sličan češ. razvitku. I za hrv. srp. jezik treba pretpostaviti da je vokal **e²*, koji je nastao denazalizacijom vokala *e¹* i *e²*, bio vrlo otvoren i da je na čitavom jezičnom području, dakako privremeno, zadržao prednji položaj četvrtoga reda tadašnjeg hrv. srp. vokalskog sistema. Ova se pretpostavka može osloniti na dvije činjenice: 1) U čak. dijalektu, doduše samo iza konsonanata *j, č, ž*, vokal **e²*, slično kao u češ. jeziku, zamijenjen je vokalom *a*; ali ovdje je sama depalatalizacija spomenutih konsonanata diktirala prijelaz iz artikulacije [ʔ̩] u artikulaciju [a], bez utjecaja slijedećeg konsonanta. 2) U kajk. dijalektu vokal *e²* zadržao je svoju vrlo otvorenu artikulaciju *ä*, tj. mjesto vokala *e¹* i *e²* u vok. sistemu. Vjerojatno je prvobitno tako bilo i u štok. i, u većini slučajeva, u čak. dijalektu.

U situaciji stvorenoj položajem vokala **e²*, vokal *ě* premjestio se iz istih razloga kao i u češ. jeziku, i to ne u treći, nego u drugi visinski red, tj. svoju vrlo otvorenu artikulaciju promijenio je u zatvorenu, ali je pri tom zadržao sposobnost palataliziranja, koju su vokali *e* i *i* izgubili. Drugim

⁸ Uspor. F. Trávníček, *Mluvnice spisovné češtiny I*, Praha 1951, str. 43.

riječima, njegova prvobitna artikulacija [ʼǎ] zamijenjena je artikulacijom [ʼǽ]. Takvu artikulaciju imao je vokal *ě* vjerojatno već potkraj 12. stoljeća i zadržao je sve do druge polovice 14. stoljeća. Možemo to pretpostaviti na osnovu tadašnje glag. i ćir. grafije. U svim glag. i ćir. spomenicima toga vremena vokal *ě* piše se istim grafemom kao i u stsl. spomenicima. Ali vokal *a* u grupama *l'a*, *n'a* ne piše se više istim grafemom kao i vokal *ě* nego grafemom za vokal *a*, tj. mjesto ѡѣ, ѡѣ piše se ѡа, ѡа.⁹ Takav način pisanja grupa *l'a*, *n'a* u hrv. glagoljici zadržan je do kraja njezine upotrebe, a u srp. ćirilici u 13. stoljeću zamijenjen je pisanjem ѡа, ѡа. Istina je doduše, da se spomenuto pisanje ѡа, ѡа analogijom proširilo iz grupa, u kojima je izvršena depalatalizacija (tj. počelo se pisati ѡа, ѡа mjesto ѡѣ, ѡѣ prema ѡа, ѡа, ѡа itd. mjesto ѡѣ, ѡѣ, ѡѣ itd.).¹⁰ Ali uza sve to do te razlike u pisanju ne bi došlo, da je vokal *ě* zadržao svoju prvobitnu artikulaciju. Samo grupa *ja* u hrv. glagoljici pisala se i nadalje istim grafemom kao vokal *ě*. Takvo pisanje moglo se zadržati, jer grupa *ja* dolazi redovito iza vokala, a vokal *ě* iza konsonanata, pa je različit položaj grafema bio indikacija za različit izgovor. Naprotiv, u grupama *l'a*, *n'a* postojao je isti položaj kao i kod vokala *ě*, pa bi upotreba istoga grafema u obadva slučaja dovodilo do pomutnje.

Ovako dugi ekskurs u hrv. srp. glagoljsku i ćirilsku grafiju bio je potreban, da se utvrdi, da je [ʼǎ] prvobitna artikulacija vokala *ě*, ne samo u stsl. nego i u hrv. srp. jeziku, i da je do njegove zatvorene artikulacije [ʼǽ] došlo tek poslije denazalizacije vokala *ǽ*¹ i *ǽ*². A kakva je u to vrijeme, tj. od 12. do početka 14. stoljeća bila artikulacija vokala *ǽ*? Izvan svake je sumnje, da je to još uvijek reducirani vokal, jer u njegovu pisanju nema nikakve promjene, tj. piše se i nadalje u ćirilici grafemom ѡ, a u hrv. glag. spomenicima pored grafema *ǽ* (u novijem obliku) i apostrofom. Ali kakav je njegov odnos prema ostalim vokalima, napose vokalima *e* i *ě*? Na to pitanje možemo naći indirektan odgovor u ćirilskim ispravama, što ih je u prvoj polovici 13. stoljeća pisao dubrovački notar Paskal, koji je bio romanskog podrijetla. U tim ispravama Paskal, koji kao Roman nije imao osjećaja za meki izgovor konsonanata i reducirani izgovor vokala, često zamjenjuje vokale *ě* — *e* i *ǽ* — *e*, ali nikada *ě* — *ǽ*.¹¹ Ovu činjenicu tumačim tako, da su *ě* — *e* i *ǽ* — *e* bili susjedni vokali, a između vokala *ě* i *ǽ* nalazio se vokal *e*. Drugim riječima, visinska izgovorna ljestvica ovih triju vokala bila je otprilike ovakva

⁹ Ovdje i u daljem izlaganju označujem ćirilskim oblicima ne samo ćirilske nego i glagoljske grafeme.

¹⁰ Uspor. J. Vrana, *Vukanovo evanđelje*, Beograd 1967, str. 25.

¹¹ Uspor. J. Vrana, *Tko je pisao najstarije dubrovačke ćirilske isprave*, Slovo 6—8, Zagreb 1957, str. 324.

[^hɛ] — [e] — [ɛä], tj. vokal ɛ nije još uvijek bio vrlo otvoreno e [ä], ali se približavao tome izgovoru.

I za kasnije promjene u vokalskom sistemu hrv. srp. jezika, koje su se uglavnom dogodile u toku 14. stoljeća, imamo samo fragmentarne podatke, tj. neke od njih možemo točno utvrditi, a druge samo konstruirati prema ostalim vokalskim promjenama i prema sadašnjem stanju. Najsigurnije podatke imamo za promjene vokala ě. Ovaj je vokal na sjeverozapadnom čakavskom i sjeveroistočnom štok. području izgubio svoju sposobnost palataliziranja bez ikakve kompenzacije (na kajkavskom području moglo je do te promjene doći već ranije), a to mu je omogućilo posvemašnje izjednačivanje s vokalom e. Tako je nastao štok. i čak. ekavski izgovor vokala ě. Na preostalom dijelu štok. i čak. područja njegova sposobnost palataliziranja prethodnoga konsonanta, kojom se najjače razlikovao od ostalih prednjojezičnih vokala, bila je otpornija, pa se nije izgubila bez traga, već je utjecala na karakter njegove zamjene. Na središnjem i južnom dijelu štok. područja palatalni elemenat odvojio se od prethodnog konsonanta, osamostalio se i pridružio vokalu ě. Drugim riječima vokal ě se diftongizirao, tj. iz artikulacije [^hɛ] prešao je u artikulaciju [ɛ̃]. Na sjeverozapadnom i zapadnom dijelu štok. područja te južnom dijelu čak. područja palatalni elemenat prethodnoga konsonanta stopio se s vokalom ě i omogućio njegovo izjednačivanje s vokalom i. Tako je nastao ijekavski (odnosno jekavski) i ikavski izgovor vokala ě. Po mome mišljenju ove dvije odvojene promjene, tj. ijekaviziranje i ikaviziranje vokala ě, analogne su dvjema fazama promjene dugoga vokala ě u češkom jeziku: njegovu prelaženju iz artikulacije [^hɛ̃] u artikulaciju [ɛ̃] iz te artikulacije u artikulaciju [ĩ > ĩ]; u obadva jezika bitnu ulogu kod promjene artikulacije vokala ě imala je depalatalizacija. Na srednjem dijelu hrv. čak. područja, tj. na priobalnom pojasu od Zadra do Rijeke i na susjednim otocima došlo je do dvojake zamjene vokala ě. U sredini riječi ispred tvrdih prednjojezičnih konsonanata (d, t, z, s, n, l, r) vokal ě zamijenjen je vokalom e, a u svim ostalim položajima vokalom i.¹² Istu zamjenu vokala ě imamo i u polj. kašupskom govoru; ali je ona slična i češ. zamjeni vokala ę, odnosno pregllašivanju vokala a, i to u tome, što ispred tvrdih konsonanata dolazi niži, a u svim ostalim slučajevima viši vokal.

U vezi s promjenama artikulacije vokala ě došlo je i do stabiliziranja artikulacije vokala *e² i reduciranog vokala ɛ. Na štok. i čak. području vokal *e² prešao je iz artikulacije [ä] u artikulaciju [e] i tako se izjednačio s vokalom e. Kod toga izjednačivanja sudjelovao je i vokal ɛ, koji je privre-

¹² Uspor. J. Vrana, *Hrvatskoglagoljski Blagdanar*, Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 285, Zagreb 1951, str. 111.

meno zauzeo mjesto vokala *e², tj. prednji položaj četvrtoga reda, ali se naskoro, izuzevši neke zetske govore, izjednačio s vokalom *a*. Do te promjene došlo je najprije u naglašenim i dugim, a zatim u ostalim slogovima, što se može zaključiti iz primjera, koji dolaze hrv. glag. spomenicima 14. stoljeća.¹³ Druge promjene vokala nisu izazvale nikakvih poremećaja u vokalskom sistemu štok. i čak. dijalekta. Vokali **e* i **i*² kao zamjena vokala *ě* izjednačili su se s vokalima *e* i *i*. Diftong *je* nije mogao ostati osamljen, pa je zamijenjen grupom *ije* (ili *je*) u dugim, a grupom *je* u kratkim slogovima. Tako je konačno vokalski sistem štok. i čak. dijalekta iz četverokutnog sistema prešao u trokutni s pet osnovnih vokala, kao i u češ. jeziku:

<i>i</i>	<i>u</i>
<i>e</i>	<i>o</i>
<i>a</i>	

Naprotiv u hrv. kajk. dijalektu zadržan je četverokutni sistem, ali pojednostavnjen. U tom su se dijalektu uglavnom izvršile iste promjene kao u štok. i čak. dijalektu, ali brže i na jednostavniji način. I tu je vokal *e² zauzeo prednji položaj četvrtoga reda, a vokal *ě* premjestio se u drugi red. Obadva su se vokala depalatalizirali bez ikakve kompenzacije. Vokal *ě* dobio je protutežu u vokalu *o*, a vokali *e* i *ě* izjednačili su se s vokalom *e². Tako je vokalski sistem kajk. dijalekta, ne uzimajući u obzir posebne vokalske sisteme pojedinih njegovih govora, dobio ovaj oblik:

<i>i</i>	<i>u</i>
<i>e</i>	<i>o</i>
<i>ä</i>	<i>a</i>

U ovom mojem kratkom prikazu razvitka češ. i hrv. srp. vokalskog sistema ima, dakako, praznina i nedorečenosti. Ali nije ni bila moja namjera iznijeti sve, što bi se u vezi s tim problemom moglo reći. Htio sam samo upozoriti na dvije činjenice: 1) da je pitanje postanka pojedinih vokala češkoga i hrv. srp. jezika kompleksne prirode; da se njihove historijske promjene i sadašnja njihova artikulacija ne mogu razumjeti bez veze s ostalim vokalima i konsonantima cijeloga fonološkog sistema, bez poznavanja njihova položaja i funkcije u tom sistemu; 2) da su današnji češ. i hrv. srp. vokalski sistemi nastali ne samo snagom unutarnjih jezičnih zakonitosti nego i pod utjecajem vanjskih okolnosti. Te su vanjske okolnosti utjecale na depalatalizaciju konsonanata, a preko nje i na razvitak vokalskog sistema češ. i hrv. srp. jezika.

¹³ O ovim, kao i o ostalim promjenama vok. sistema hrv. srp. jezika do 14. stoljeća govorim u knjizi: *Hrvatskoglagoljski evanđelistar*, koju sam pripremio za štampu.

Proces depalatalizacije imao je, doduše, svoj korijen u samim spomenutim jezicima, ali da se u njima razvio u tolikoj mjeri, to treba pripisati odvojenosti od ostalih slav. jezika, geografskom položaju i jezičnom supstratu. Zbog toga, što između ova dva jezika nije postojala direktna veza, nije bilo povezanosti i koordinacije u razvitku njihovih vokalskih sistema: iste promjene događale su se u jednom jeziku ranije, u drugom kasnije, a također u različnom opsegu. Ali opća razvojna linija njihovih vokalskih sistema bila je uglavnom ista.